

Sławomir Sobczak

ORCID: 0000-0001-5215-0607

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych**Joanna Moleda**

ORCID: 0000-0001-5924-3750

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
Instytut Pedagogiki Specjalnej

Emendacja jako metoda w koncepcji Jana Amosa Komeńskiego

Emendation in the concepts of John Amos Comenius

DOI: 10.34739/szk.2022.09.01

Streszczenie: Celem prowadzonych analiz było określenie przyczyn i skutków myślenia o emendacji w koncepcji Jana Amosa Komeńskiego. Przeprowadzono badania przeglądowe. Przeanalizowano niektóre teksty czeskiego uczonego, uwzględniając aspekt emendacji, a następnie – dzięki zastosowaniu metody analityczno-krytycznej – zestawiono je z podstawą myślenia antropologicznego w jego koncepcji. Należy wnioskować, że przyjęta przez Komeńskiego antropologia była przyczyną użycia przez niego emendacji i jednocześnie była przyczyną jej zastosowania w procesie edukacji. Komeński mówił o emendacji, która dotyczyła naprawy człowieczeństwa samego człowieka i emendacji systemu społecznego. Dla Komeńskiego edukacja jest emendacją wprowadzoną w celu osiągnięcia harmonii i jedności z wymiarem transcendentnym. Emendacja jest koniecznym środkiem do naprawienia błędu społecznego i człowieczeństwa w człowieku. W koncepcji Komeńskiego dotyczy ona korekty człowieczeństwa, a nie samego człowieka, jest także narzędziem zmiany systemu społeczno-politycznego. Powszechna edukacja *Panpaedpia* w koncepcji Komeńskiego jest emendacją prowadzącą do *Panorthosis*.

Słowa kluczowe: emendacja, antropologia filozoficzna, edukacja, system społeczny, system polityczny, Komeński

Abstract: The aim of the conducted analyses was to determine the causes and effects of thinking about emendation in the concept of Comenius. Review studies have been carried out. Some of Comenius' texts on aspect of emendation were analysed. Then, they were compared with the basic assumption of Comenius' concept in philosophical anthropology. In the analyses, the analytical-synthetic method was used. It must be concluded that the use of emendation in the education system results from Comenius's concept of anthropology. Comenius spoke about the double emendation, which concerned the repair of the humanity of man himself and the repair of the social system. Education is a emendation for Comenius in order to achieve harmony and unity with the transcendent dimension. Emendation is

a necessary means to correct the social error and humanity in man. The *Panpaedia* in Comenius' concept is an emendation leading to *Panorthosis*.

Keywords: emendation, anthropology of philosophy, education, social system, political system, Comenius

Wprowadzenie

Zagadnienie emendacji zostało przez Jana Amosa Komeńskiego podjęte w celu zmiany prowadzącej do powszechnej naprawy poszczególnych elementów funkcjonowania społecznego, czyli sytuacji: edukacyjnej, socjalno-politycznej i religijnej (Čížek, 2019). W tym znaczeniu *Panorthosis* jest celem. W niniejszych rozważaniach emendację potraktowano jako sposób, czyli pewnego rodzaju metodę działania. Aby w niniejszym tekście nie mylić terminów greckiego *orthosis* i łacińskiego *emendatio*, postanowiono pojęcie *orthosis* ująć jako cel i określić polskim terminem wyprostowanie, natomiast słowu *emendatio* przypisano znaczenie o treści naprawa / korekta i potraktowano jako środek prowadzący do celu. W konsekwencji *Panorthosis* będzie oznaczało powszechne wyprostowanie sytuacji edukacyjnej, socjalnej, politycznej i religijnej – czyli społecznej. Te cztery elementy konstytuują się w jeden system społeczny, są one jedynie uszczegółowieniem treści wypowiedzi w zakresie konkretnego aspektu funkcjonowania człowieka.

Nastawienie Komeńskiego na emendację ludzkich spraw zdaniem Somr'a (2011) ma podstawę w antropologii filozoficznej. Komeński rozumie człowieka jako osobę egzystującą w świecie i pełniącą misję etyczną, polegającą na byciu: mądrym (posiadającym wiedzę), moralnym (wybierającym to, co dobre w relacjach społecznych) i pobożnym (nastawionym na religijne podporządkowanie się Bogu). Gdy realizowany jest cel, to potrzebne są narzędzia do działania. Uzasadnienie emendacji jest bardzo proste: jeśli nie stosuje się żadnego środka zaradczego, wówczas nic nie zostanie naprawione. Można wyciągnąć wniosek, na podstawie opisów Komeńskiego, że emendacja podzielona jest na trzy składowe, które dotyczą zdolności do: powstrzymania przyczyn zaburzenia; korekty tego, co zepsute, czyli przywrócenia tego do właściwej postaci; ustabilizowania sytuacji.

Jak się przypuszcza, w pierwszej kolejności należy przeanalizować system edukacji w koncepcji Komeńskiego. Wyszedł on od założeń epistemologicznych antropologii (Hábl, 2010) i do tej podstawy myślenia o człowieku włączył naprawę rzeczy ludzkiej, tym samym ordynując emendację (Hampl, 2020). Postanowiono sprawdzić na podstawie literatury i źródeł,

jakie są przyczyny i skutki zastosowania emendacji jako metody w koncepcji Komeńskiego.

Przyjęto tezę, że sposób myślenia Jana Amosa Komeńskiego o emendacji jest zależny od przyjętej przez niego antropologii filozoficznej. Należy przypuszczać, że rozumienie nauki o człowieku skutkuje przyjęciem określonej perspektywy interpretacji rzeczywistości, w której ten człowiek egzystuje. Celem badań jest określenie przyczyn i skutków myślenia o emendacji w koncepcji Komeńskiego. Badania posiadają charakter przeglądowny. W analizach głównie wykorzystano metodę analityczno-syntetyczną i wnioskowania dedukcyjnego, jak również posłużono się metodami uogólniania, abstrahowania i porównywania.

Termin emendacja pochodzi od łacińskiego czasownika *emendare* – skorygować, zmienić, naprawić, poprawić, sprostować, i pochodzącego od niego rzeczownika *emendatio* – korygowanie, zmienianie, naprawianie, poprawianie, sprostowanie. Używany jest głównie w tekstologii i rozumiany jako uprawniona, oparta na źródłach poprawka albo sprostowanie oryginalnego tekstu. Natomiast pojęcie *emendanda* – poprawianie, odnosi się do błędu powstającego w korekcie drukarskiej, czyli tego, co w piśmie należy poprawić.

Już w renesansie pojawiały się pisma emendacyjne, których celem była analiza aktualnej sytuacji polityczno-społecznej oraz określenie sposobów jej poprawy. Warto wspomnieć o tekście Andrzeja Frycza Modrzewskiego pod tytułem *O naprawie Rzeczpospolitej*, w oryginalnym brzmieniu: *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* (Augustyniak, 2000). Emendacja w epoce odrodzenia dotyczyła naprawy sytuacji polityczno-społecznej, więc i religijnej. Komeński także wykorzystał ten sposób interpretacji rzeczywistości do opracowania swojej wielkiej pansofistycznej emendacji na poziomie społecznego funkcjonowania człowieka. Aspekt emendacji w koncepcji Komeńskiego jest interesujący, gdyż oznacza, że wyraźnie przeciwstawił się on instytucjonalnemu porządkowi i chciał naprawić istniejącą rzeczywistość społeczną. Kiedy mówił, jak tego dokonać, wskazywał na przyczyny emendacji oraz na jej skutki. Jego *Panorthosis* jest pewnego rodzaju irenologią (*εἰρήνη* – pokój), za pomocą której chciał się przeciwstawić polemios (*πόλεμος*) – wojnie, walce wszystkich ze wszystkimi i o wszystko. Warto wspomnieć Platona, który powiedział, że wszystkie wojny toczą się o pieniądze, o zdobycie dóbr materialnych. Bez wątplenia mają wyłącznie charakter utylitarny, są walką o prestiż i władzę, a to łączy

się z dobrami materialnymi. Komeński ten antagonistyczny klimat swojej epoki wykorzystał w celu *Panorthosis*, wskazując na przyczyny nienawiści i wzajemnych sporów.

W edukacji emendację można potraktować jako naprawę, która jednocześnie ukazuje horyzonty nowej perspektywy życiowej wychowywanego człowieka.

Podstawy myślenia antropologicznego Jana Amosa Komeńskiego

Jan Amos Komeński nie zajmował się antropologią w znaczeniu metafizycznym, mówił jedynie o funkcjonowaniu człowieka, czyli odnosił się do egzystencji osoby ludzkiej, ujmując ją epistemologicznie na poziomie kategoriałnym (istotowym). Wątki ontologiczne u tego myśliciela można spotkać w dziele *Panegresia*, czyli w jednym z siedmiu tomów Pansofii (Kalita, 2016). Antropologię Komeńskiego należy sytuować w neoplatonizmie, choć będzie on wykorzystywał także sformułowania typowe dla arystotelizmu scholastycznego (Lukaš, Munjiza, 2014).

Należy podkreślić, że do XIX wieku zamiennie używano terminów dusza i człowiek, dlatego gdy Komeński mówi o duszy, to ma na myśli człowieka. Gdybyśmy dosłownie tłumaczyli jego tekst, to okazałoby się, że człowiek jest duszą, ale tak u niego nie jest.

Komeński – w przeciwieństwie do Platona – dostrzega potrzebę opisu sfery somatycznej człowieka. To odniesienie zbliża go do antropologii arystotelizmu. Kwestia cielesności jest ważnym elementem jego antropologii, dotyczy głównie sfery zmysłowej i struktur poznawczych człowieka – w tym względzie używa on sformułowań typowych dla Arystotelesa (1988). Komeński mówi też o obecnych w człowieku zarodkach cnót i zdolności, jakby świadomie nie chciał użyć terminu „możliwość”, gdyż w konsekwencji musiałyby mówić o formie i istocie. U Komeńskiego ciało jest całkowicie sterowane przez duszę, zgodnie z metaforą Platona o koniu i jeźdźcu (Platon, 1993). Dominującą rolę w duszy odgrywa wola.

Dusza według Komeńskiego pełni trzy funkcje i jest to odejście od Platona (2001), gdyż ten uważa, że są trzy typy duszy – każdy z nich pełni inną funkcję, a konkretny człowiek posiada duszę tylko jednego typu: duszę mędrca, wojownika lub rzemieślnika. Typologia ta jednocześnie stanowi platoński układ życia społecznego i determinuje naturę człowieka. Według Komeńskiego (1964: 105) dusza składa się z następujących trzech funkcji

„z poznania rzeczy, a więc rozumu, ze swobodnego sądu o rzeczach, czyli z woli, i z wykonawczej władzy nad rzeczami, to jest z uzdolnienia do działania na każdym polu”. Dalej Komeński (1964: 105-108) pisze:

Te trzy władze warunkują nasz stosunek do różnych aspektów całej rzeczywistości. Poznanie tego, co istnieje, to domena rozumu, wola odnosi się to tego, co ma naturę moralną (do dobra), a nasze zdolności umożliwiają kreację tego, co możliwe. Rozum jako składnik duszy będzie nieustannie poszukiwał prawdy, wola, również nieustannie, będzie dążyła do dobra, a nasze zdolności będą utrzymywały chęć nieustannego działania, tak aby „władać rzeczami”...

Z wypowiedzi tej wynika, że rozumowi przypisał on poznanie na poziomie zmysłowym, zdolnościom, czyli możliwości, przyporządkował funkcję organizmu, który jest w gotowości do działania, woli zaś – funkcję sądenia praktycznego.

W tomizmie wola posiada funkcję chcenia lub pragnienia tego, co niematerialne, czyli tego, co nie jest konkretną rzeczą, to jest – dobra (Gogacz, 1985). Wola dąży do rzeczy, które są dobre i przedstawiane jako pragnienia intelektualne, które odnoszą się do rzeczy ze względu na coś ogólnego. Pragnienie tego, co jest konkretną rzeczą, przypisuje się materialnej psychice. To pragnienia na poziomie organicznym rozpoznane przez intelekt pobudzają wolę do działania, która bierze pod uwagę sąd praktyczny (Terruwe, Barss, 1989). Wola jest motorem działania i wraz z intelektem odpowiada za wszystkie decyzje człowieka (Woroniecki, 2000). Zdaniem Kality (2016) Komeński, podobnie jak tomiści, starał się połączyć wolną wolę z działaniem, ale z treści jego pism wynika, że tak nie było, gdyż woli została przypisana władza sądenia, „swobodny sąd o rzeczach nakierowany na dobro moralne”. W tym znaczeniu wola dąży do dobra moralnego, ale działa możliwość, która może być pobudzana pragnieniem zmysłowym po decyzji woli. W tomizmie wola pobudza do działania organizm po rozkazie wydanym przez intelekt. Należy też dodać, że wola dąży do rzeczy, które są dobre, więc potrzebuje sądu praktycznego do podjęcia działania. Gdy chodzi o uznanie sądów prawdopodobnych, wola może wywołać akt namysłu intelektualnego, w celu porównania ze sobą różnych sądów prawdopodobnych i przedstawienia racjonalnych argumentów za przyjęciem bądź odrzuceniem któregoś z nich. Jednak, jak zauważa Penczek (2012: 307), „akty woli opierają się na poznaniu praktycznym, więc ważnym czynnikiem współde-

cydującym o wywołaniu przez wolę intelektualnych aktów refleksyjnej samokontroli jest intelekt praktyczny”.

Rozum rozpoznaje prawdę, w takim razie musi też rozpoznawać prawdę o dobru (Andrzejuk, 2002). Wola nie rozpoznaje aktu, więc i stanu rzeczy, zatem kieruje się informacją: albo płynącą z poznania intelektualnego albo z psychiki, poznania zmysłowego (Sobczak, 2000). Według Komeńskiego wola pełni funkcję sądenia, tak jak intelekt, a przecież z istoty powinna pełnić funkcję dążenia, a nie sądenia, czyli wybierać z tego, co podpowiada sąd praktyczny, najlepiej to, co odpowiednie dla człowieka – ujęcie tomistyczne. W takim razie czy wola jest zdeterminowana poprzez intelekt? Otóż nie. Gdyby tak było, to nie byłaby wolna. Człowiek czasami dąży do rzeczy, chce je zdobyć pomimo tego, że rozsądek podpowiada, że nie należy tego robić. Doskonale rozpoznał to Komeński (1979: 65), „w żadnej rzucania się na wszystko woli człowieka”. W tym przypadku wola pełni funkcję chcenia, ale na poziomie zmysłowym, czyli wyboru nie tylko tego, co jest fizycznie dobre, ale też może wybrać to, co jest fizycznie nieodpowiednie, np. rzeczy, przedmioty, substancje szkodliwe – uznając to za dobro. W takim razie musi być jakieś inne źródło poznania, na jakim opiera się wola – jest to poznanie zmysłowe (Terruwe, Barss, 1989), które u Komeńskiego jest poznaniem rozumu. Z tego wynika, że taki rozum, gdy jest niewykształcony, będzie źle rozpoznawał i przeszkadzał woli dokonać odpowiedniego wyboru.

Gdyby Komeński przypisał woli rolę decydowania, to jego antropologiczna myśl prowadziłaby do woluntaryzmu Dunsza Szkota, gdzie wola stanowi o dobru, którego chce, i zarazem ona sama określa się w stosunku do tego dobra (Legowicz, 1986).

Rozum nie rozkazuje woli, lecz jej służy, niosąc przed nią światło, przeciwnie, wola wskazuje umysłowi, aby zbadał coś, rozpoznał, coś o jakimś przedmiocie powiedział (Komeński, 1964: 639).

Czy Komeński był woluntarystą, trudno jest rozstrzygnąć na tym poziomie analiz. Przypisał on woli pierwszeństwo przed rozumem. To, co można stwierdzić, dotyczy tego, że taki typ narracji filozoficznej był mu potrzebny do uzasadnienia emendacji. Prymat wolnej woli nad intelektem był mu potrzebny do określenia przyczyn emendacji w obserwowalnym przez niego świecie. Wola miała w nim nakłonić rozum do podejmowania aktów poznawczych w celu zdobycia wszechwiedzy. Musiała więc stać się przy-

czyną celową, a nie sprawczą. Gdyż przyczyna sprawcza pojawia się jako skutek, ze względu na cel. Powinniśmy też zapytać, co jest celem poznania u Komeńskiego. Jeżeli byłaby to tylko prawda, to musiałby z konieczności przyznać pierwszeństwo intelektowi, ale prawda już została zawarta we wszechwiedzy, pansofii. Tej prawdy należy się tylko nauczyć i ją poznać, a można to uczynić wyłącznie poprzez działanie, co poskutkowało tym, że z aktem poznania Komeński połączył działanie, mamy zatem do czynienia z przypadkiem nakierowania aktu na działanie, a więc na wolę.

Według Komeńskiego mądrość uniwersalna oraz pragnienie dobra wynika z natury człowieka, ale jest w możliwości. On sam powinien się zatem nauczyć stosowania odpowiednich sposobów postępowania i nabyć umiejętności, które pozwolą mu odróżnić dobro od zła, a tym samym – osiągnąć dobro moralne. To właśnie wolna wola człowieka pełni najważniejszą funkcję, gdyż oddziałuje na rozum, aby ten nabył mądrości i na skutek tego zdystansował cielesne pożądania i emocje, a wówczas wola – obdarzona tym światłem – nakieruje ludzkie działanie na moralne dobro. Można podsumować, że według Komeńskiego zdobywanie wiedzy prowadzi do mądrości, która ujawnia się przy nabywaniu cnót i kierowaniu ku odpowiedzialności za siebie i drugiego człowieka.

Uzyskanie wszechwiedzy mogło być dokonane poprzez przyporządkowanie temu celowi działania. Tego rodzaju zamierzenie zostało określone poprzez wolicjonalny akt zamiaru. Powstała kwestia: Jak ten cel osiągnąć? Potrzebny był namysł intelektu, chodziło o wybranie realnych sposobów zrealizowania przyjętego celu. Komeński uczynił to dość precyzyjnie, pisząc m.in. *Wielką dydaktykę* (1956), która powstała dlatego, że autor wolitywnie zgodził się na przyjęcie tych, a nie innych, sposobów prezentacji działania dydaktycznego. To, co miało zostać napisane, musiało być rozsądzone na podstawie intelektualnego sądu dotyczącego np. określenia w praktyce edukacyjnej tej konkretnej metody w perspektywie jej skuteczności lub przydatności w porównaniu z innymi. Ta selekcja poprzez sąd prawdopodobny została rozstrzygnięta przez samego twórcę, czyli dokonał on wyboru aktem woli. Intelekt praktyczny wskazuje na wykonanie wyselekcjonowanego środka lub sposobu prowadzącego do celu. Po nim następuje akt woli aktywizujący określone władze do działania i wykonania nakazanej czynności. U Komeńskiego wola jest tym aktem, który wydaje rozkaz na podstawie sądu praktycznego, stanowiącego miarę w czynie jego dobra moralnego. Sąd praktyczny ujmuje to, co powinno być. Oznacza to, że

dobrem jest to, co jest zgodne z miarą, czyli treścią tego sądu. Dlatego Komeński (1979: 49) napisał:

Niech wszystkim wolno będzie rozstrzygać o rzeczach, ale o rzetelnie poznanych; niech im będzie wolno korzystać z prawa swobodnego wyboru, ale bez popełniania błędów; niech im będzie wolno opierać się na własnym wyborze, ale wtedy, gdy jest rzeczą jasną, że wybrano lepsze, a nie gorsze.

W antropologii Komeńskiego dostrzeżono wątki arystotelesowskie. Podjęcie ich było spowodowane prawdopodobnie zdrowym rozsądkiem Komeńskiego, który zaobserwował skutki fizycznego funkcjonowania człowieka i przyrody, a te nie miały większego znaczenia w filozofii Platona. Dlatego należy domniemywać, że nauka o człowieku u Komeńskiego jest zbudowana na myśli platońskiej z domieszką arystotelizmu. Nie tylko antropologia Komeńskiego jest eklektyczna. Również sama scholastyka posiada domieszki myślenia neoplatońskiego. Prawdopodobnie to w głównej mierze ona była dla autora ukrytym źródłem wiedzy. Historycznie do scholastyki zaczęto dokładać każdą koncepcję, która pojawiła się w średniowieczu. Dlatego scholastyka jest bardziej epoką niż nurtem filozoficznym. W koncepcjach tzw. scholastyki dominuje arystotelizm i tomizm skrzyżowany z neoplatonizmem. U Komeńskiego dominuje neoplatonizm połączony z arystotelizmem.

Wynika stąd, że Komeńskiego antropologiczny przesąd sięga do Platona (1993), neoplatonizmu Plotyna (1959) i zawiera wątki, w aspektach somatycznego funkcjonowania człowieka, zaczerpnięte od Arystotelesa (1988). Jego paradygmat antropologiczny został zbudowany na podstawie eklektycznej. Człowiek dla niego jest dualny, składający się z duszy i ciała. O wszystkim decyduje wolna wola, nawet o kierowaniu poznaniem. Komeński napisał też, że „rozum poznaje to, co istnieje”, ale tego nie należy rozumieć w znaczeniu, że rozum poznaje akt istnienia, ponieważ autor musiałby mówić nie o rozumie, tylko o intelekcie. Wypowiedź tę należy traktować jako rozumowe poznanie zmysłowe tego, co jest w rzeczywistości fizycznej, czyli przyrodzie. Wybór dobra moralnego spowoduje podporządkowanie się rozumowi, a wraz z nim zmysłowości człowieka jego woli. Rozum poznając tę rzeczywistość, staje się wskazówką, światłem dla woli, dążącej i w sposób wolny wybierającej dobro moralne. Edukacja jest tym narzędziem, które oświeci rozum i w konsekwencji na skutek wyboru przez wolę dobra

moralnego doprowadzi do harmonii społecznej, będącej odbiciem jedności transcendentnej, czyli religijnej w świecie materialnym, w świecie społecznego funkcjonowania człowieka.

Emendacja w koncepcji Jana Amosa Komeńskiego

Emendacja u Komeńskiego jest skutkiem błędu zaistniałego w życiu społeczno-politycznym, który prowadzi do chaosu religijnego. Jego postulatem teleologicznym jest harmonia społeczno-polityczna, pociągająca za sobą jedność z boskim porządkiem świata, odbijającym się w obserwowalnej przyrodzie. „Zawróćmy od zamętu przez prostotę do jedności, od złudzeń przez porzucenie domniemań do prawdy, od partyjnych starań wysiłków i zmagañ przez wzajemną miłość do pokoju i zgody” (Komeński, 1950: 100).

U Jana Amosa Komeńskiego sam proces edukacji jest emendacją, prowadzącą do harmonii w życiu społeczno-politycznym oraz do jedności człowieka ze światem transcendentnym. Edukacja jest środkiem do naprawienia tego błędu, który w obecnym wymiarze burzy przestrzeń religijną, więc hamuje jedność samego człowieka i społeczeństwa z boskim porządkiem wszechrzeczy. Ciekawe jest to, że Komeński winą za taki stan rzeczy nie obciąża samego człowieka, lecz system społeczno-polityczny, który należy naprawić, a człowiek powinien się temu podporządkować, wybierając w sposób wolny to, co jest lepsze. „Uwolnijmy więc człowieka, jeśli to możliwe! Uwalniając go od wszelkich nakazujących dogmatów, kultów i posłuszeństwa” (Komeński, 1950: 150).

W edukacji Komeńskiego ze względu na podstawę platońską nie ma mowy o korekcie człowieka – jest mowa o korekcie człowieczeństwa, co wielokrotnie podkreślał sam autor. U Komeńskiego emendacja dotyczy człowieczeństwa w dążeniu do bycia prawdziwym, idealnym człowiekiem, dopiero następnie odnosi się do naprawy systemu społecznego i politycznego. Cała koncepcja Komeńskiego opiera się na emendacji najpierw człowieczeństwa w osobie ludzkiej poprzez edukację, a następnie – całego społeczeństwa poprzez wyedukowanego człowieka. Celem jest harmonia i jedność, którą rozumiał w aspekcie religijnym. Środkiem do tego celu jest powszechna edukacja.

Aby po wykorzenieniu stronniczości w filozofii, w religii i w polityce każdy stawał się prawdziwym człowiekiem; czyli nie być platonikiem, arystoteli-

kiem, stoikiem itd., ale filozofem; nie luteraninem, kalwinistą, papistą itd., ale chrześcijaninem; nie Austriakiem, Hiszpanem, Francuzem itd., ale wszyscy jednakowo dobrym obywatelem (Komeński, 1950: 151).

Jan Amos Komeński dążył do harmonii i jedności w rozumieniu teologicznym. Niektórzy, czytając go, uważają, że był utopistą. Jest to nadinterpretacja, gdyż czym innym jest odpowiedź na pytanie, co osiągnąć (harmonię i jedność), a czym innym – odpowiedź na pytanie, jak to zrobić. Komeński jedynie proponował, jak dojść do harmonii i jedności z boską transcendencją w życiu społecznym człowieka. Wykorzystał do tego emendację, żeby harmonia społeczna była odbiciem jedności z transcendencją. Gdybyśmy za utopię uznali odpowiedź na pierwsze pytanie, to tym samym wyeliminowalibyśmy całą teleologię i w niektórych ujęciach jej bazę – aksjologię, a w innych – antropologię (Sobczak, 2000). Inną kwestią jest pokazanie, jak osiągnąć cel, a inną, jak do niego dążyć, zupełnie zaś inne znaczenie ma odpowiedź na pytanie o to, jak powinno być. Dopiero ta ostatnia kwestia sytuuje nas w ideologicznej utopii, choć przedstawianej realistycznie. W samej ideologii bardzo wszystkim zależy na wykorzystaniu do swoich uzasadnień aksjologii, wyznaczającej ich partykularne cele: zazwyczaj utylitarne dla określonej grupy interesów i prezentowane w formie uniwersalnej pozostałym.

Jak się przypuszcza, u Komeńskiego emendacja jest ukrytą teologią naprawy, jak u Teilharda de Chardin (1993), gdyż źródła obydwu tych twierdzeń pochodzą od Plotyna (1959), u którego wszystko dąży do Jedni. U Teilharda de Chardin wszystko dąży do Omegi, a u Komeńskiego – do harmonii społecznej, będącej odbiciem jedności z Bogiem, a droga do tego celu prowadzi przez powszechną edukację (*Pampaedia*).

W skrócie można powiedzieć, że w *Pansofii Pampaedia* jest korektą, która w konsekwencji jako środek doprowadzi do celu – *Panortosis*. Wszechwiedza osiągnięta przez wszech naukę doprowadzi do wszechwyprostowania, czyli do harmonii i jedności. Tak w wielkim skrócie wygląda związek przyczynowo-skutkowy wykorzystania emendacji w koncepcji Komeńskiego.

Wnioski

Postawioną tezę, że sposób myślenia Jana Amosa Komeńskiego o emendacji jest zależny od przyjętej przez niego antropologii filozoficznej, należy przyjąć.

Komeński dostrzegął potrzebę zmiany porządku społeczno-politycznego z przyczyn religijnych, lecz prawdopodobnie chodziło mu o dobro człowieka. Wydaje się, że właśnie ten aspekt trzeba podkreślić. Komeńskiemu chodziło o dobro człowieka, który ze względu na różnego typu uwarunkowania społeczne i polityczne ulegał negatywnym wpływom sytuacyjnym, które budowały się na tymże systemie i w konsekwencji oddalał się od jedności z Bogiem. Uczony przedstawił więc swoją wizję emendacji, naprawy. Orzekanie o człowieku bez antropologii jest niemożliwe, Komeński antropologią uzasadnia zatem konieczność emendacji w wymiarze ludzkiego funkcjonowania – w związku z tym cała koncepcja Komeńskiego dotycząca wszechwyprostowania opiera się na emendacji: najpierw człowieczeństwa w osobie ludzkiej poprzez edukację, a następnie całego społeczeństwa poprzez wyedukowanego człowieka.

Jak należy przypuszczać, Komeński wyszedł w swojej koncepcji od jedności z Bogiem, ale nie chodziło o jedność człowieka z Bogiem. Gdyby tak było, to skupiłby się na duchowości, czyli religii. Chodziło raczej o jedność całego społeczeństwa, wszystkich ludzi z boską transcendencją, z jej porządkiem, którego odbiciem powinien być porządek społeczny. Ta jedność została utracona przez grzech pierworodny, w konsekwencji czego człowiek utracił na ziemi raj. Komeński nie wspominał, jakoby chciał go przywrócić, wskazywał jedynie na odbicie boskiego ładu w życiu społecznym – tego samego, który można zaobserwować w przyrodzie. Skoro w przyrodzie może panować harmonia, dlaczego nie miałyby być udziałem społeczeństwa? Aby o tym mówić, musiał mieć odwagę przeciwstawienia się istniejącemu systemowi społeczno-politycznemu, pełnemu niesprawiedliwości, którego funkcjonowanie opierało się na wykorzystywaniu słabszego człowieka, prowadziło do waśni religijnych, których celem było utrzymanie dotychczasowej władzy, czyli hierarchicznego podporządkowania społecznego wobec decydentów (zmiana religii byłaby zmianą władzy, a ta łączyła się z beneficjami). Komeński prawdopodobnie doskonale zdawał sobie z tego sprawę, gdyż wyraźnie mówił, że nie na tym polega religijność. Jego celem nie była utopia, czyli twierdzenie, jak powinno być. Jego celem było pokazanie, jak należy osiągnąć rzeczywistą religijność w układzie społeczno-politycznym, który w obecnym stanie generował – ogólnie mówiąc – grzech i przemoc. Inną kwestią jest to, czy da się dzięki edukacji stworzyć w miarę idealny system funkcjonowania interakcyjnego w społeczeństwie. Z dzisiejszej perspektywy wiadomo, że nie, ale też nie do końca będzie to trafne porówna-

nie, gdyż ukrytym założeniem w tym twierdzeniu jest to, że obecny stan edukacji jest doskonały. Ani stan edukacji nie jest doskonały (przynajmniej nie jest taki, jaki mógłby być), ani też wysoki poziom edukacji społeczeństwa nie skutkuje harmonią życia społecznego, gdyż nie ma tu prostej zależności przyczynowo-skutkowej, którą zakładał Komeński. Właśnie to założenie było błędem, ale na poziomie praktycznym, nie teoretycznym. Na poziomie praktycznym chodziło też o to, że wystarczająca wiedza skutkuje moralnym postępowaniem człowieka. W tym przypadku założenie było skazane na niepowodzenie w praktyce. Jak się przypuszcza, Komeński pomylił przyczynę ze skutkiem, gdyż moralność jest skutkiem relacji z Bogiem, a nie przyczyną dążenia do Niego. Wywód ten nie jest do końca prawdziwy, ponieważ Komeński mówił o religijności naturalnej, z której wynika dążenie człowieka do tego, co doskonałe. Samo dążenie do doskonałości nie jest jeszcze moralnością, gdyż ta jest nieskodyfikowanym prawem postępowania człowieka. Skoro jest prawem, w takim razie jest też stanowiona – nie przez Boga, tylko przez człowieka. Zatem to człowiek ustala, co jest moralnie dobre, a co jest moralnie złe, oczywiście na podstawie aktualnego rozumienia teologii. Innym źródłem postępowania człowieka, nazwijmy to moralnością, jest jego osobista relacja z Bogiem, czyli religijność lub religia, może się więc okazać, że dany typ postępowania nie jest wcale zgodny w szczegółach, o których słyszymy w prawie moralnym. Gdyby tak nie było, to oznaczałoby, że człowiek poznał już transcendencję i cały proces teologiczny zostałby zaktualizowany, byłby w akcji. Teologia byłaby jedynym źródłem prawdy, ale teologia się zmienia, a są i tacy, którzy oddaliby za nią życie – zamiast oddać je za Boga. Jakby na to nie patrzeć, Komeński popełnił błąd, do którego miał absolutne prawo. Ten fakt nie umniejsza jego wkładu intelektualnego do kultury Europy i religii chrześcijańskiej. Jest tylko pewnego typu założeniem.

Komeński, żeby ukazać spójny ciąg zależności: człowiek – społeczeństwo – religia, użył sposobu rozumowania Plotyna. Pokazał układ zależności, wychodząc od źródła, czyli od tego, co najdoskonalsze – Boga stwarzającego cały układ hierarchicznie zależny i stanowiący harmonię i jedność. Ale nie wykorzystał plotyńskiej interpretacji ewolucji zstępującej, w uzasadnieniu emendacji, to znaczy nie uzasadniał jej od strony Boga. Podobnie Darwin, który odwrócił hierarchiczną zależność drabiny Plotyna w ewolucji, mówiąc o ewolucji w górę – oznaczającej, że z mniejszego powstaje większe. Komeński przyjął plotyńskie dążenie do jedni w uzasadnieniu emendacji.

Wnioskowanie Komeńskiego w całym procesie emendacji było dążeniem najpierw do harmonii społeczno-politycznej, a następnie do jedności z boskim wymiarem funkcjonowania religijnego całego układu społeczno-politycznego. Wszystko zależało od kondycji człowieka. W tym momencie wprowadzał on antropologię, na bazie której rozwijał uzasadnienie postępowania człowieka i edukację pozwalającą na emendację całego systemu w dążeniu do wszechwyprostowania. Zdobyta przez człowieka wszechwiedza była światłem rozumu, pozwalającym woli na wydanie sądu praktycznego w sprawie wyboru tego, co moralnie dobre. Moralność, która dla Komeńskiego jest dobrem, miała przyczynić się do takiego sposobu postępowania każdego człowieka, że zapanuje harmonia w życiu społeczno-politycznym, będąca odbiciem jedności boskiej panującej w przyrodzie – i tym samym będzie ona prawdziwym życiem religijnym człowieka, bez kłamstw i obłudy. Nastąpi wszechwyprostowanie.

Dyskusja

Ciekawe jest też to, że gdy potraktujemy *emendatio* jako środek prowadzący do celu, jakim jest *orthosis*, to okaże się, że są to dwa różne rozumienia ich wspólnej konotacji: *naprawy, korekty, prostowania*. Emendacja w przedstawianej koncepcji będzie naprawianiem, czyli sposobem dochodzenia do celu, *orthosis* zaś będzie już skutkiem: nie tylko tym, co należy zmienić, ale rzeczą naprawioną, czyli już wyprostowaną, skorygowaną. Kiedy analizuje się czeskie i polskie komentarze dzieł Komeńskiego (Suchodolski, 1979; Wroczyńskiego, 2007; Hábl, 2010; Somr, 2011; Lukaš, Munjiza, 2012; Muszyński, 2014; Sitarska, 2014; Čížek, 2019) można odnieść wrażenie, że dotyczą one prezentacji tego, co Komeński chciał naprawić i przedstawił w *Pansofii*. Niniejsze ujęcie jest metaspojrzeniem na koncepcję wszechwyprostowania *Panorthosis* w aspekcie sposobów, które autor założył, dla uzasadnienia jego toku myślenia. Wyjście od antropologii było słuszną decyzją, gdyż analiza ujawniła, że podstawą dochodzenia do pożądaných skutków jest rozumienie człowieka i jego kondycji w znaczeniu filozoficznym, które zaś posiada znaczenie etyczne, czyli to, jak jednostka egzystuje – czy to w aspekcie socjalnym, czy politycznym, czy religijnym – czyli społecznym. Komeński przez emendację człowieka, rozumianą jako proces, naprowadza na kierunek zmian wszechwyprostowania – *Panorthosis*. W swym dziele opisuje głównie przyczyny i skutki tych wyakcentowanych

płaszczyzn chciwości i zachłanności ludzkiej, uzasadnianej filozoficznie i teologicznie. Można by rzec *nihil novi sub sole*, tak było, jest i będzie, dlatego że kondycja ludzka się nie zmieniła, przemianie uległy jedynie warunki.

Gdy emendację potraktujemy jako środek prowadzący do celu, to poszczególne tomy Pansofii ujawnią się jako cele Komeńskiego. Prawdopodobnie emendacja nie jest jedynym środkiem prowadzącym do celu, dlatego nie ma na ten temat oddzielnej księgi, np. *Panemendana* – wszechpoprawianie. Ten aspekt można potraktować jako przyszłość badawczą naukowców pochylających się nad dziełami Jana Amosa Komeńskiego.

Tą metodą, którą warto przeanalizować, jest syntetyzowanie. Prawdopodobnie będzie ona głównie dominować w *Pampaedia*.

Zbiór doświadczeń dotyczących tej samej rzeczy daje regułę; zestaw połączonych reguł daje doktrynę, naukę lub mądrość; i wreszcie zbiór doktryn, nauk i mądrości daje system, [...] dlaczego więc nie należy się w końcu spodziewać systemu systemów? To jest rodzaju nauki ponad naukami, mądrości ponad mądrościami, światła ponad światłami, religii ponad religiami, sztuki rządzenia ponad sztuką dyplomacji (Komeński, 1950: 34).

Według autora metoda syntetyzowania pochodzi od samego Boga jako wiecznego budowniczego, który stosuje ją we wszystkich swoich dziełach. Bardziej prawdopodobne jest, że jest rezultatem filozofii Plotyna (1959), gdy ten mówi o hierarchicznym podporządkowaniu się immanencji wobec transcendencji. Założeniem metody syntetycznej jest do, że „wszelkie dane sumuje się w pewną sumę, sumy mniejsze ponownie w sumę większą, a na koniec wszystkie sumy w sumę sum” (Komeński, 1950: 34).

Bibliografia

- Andrzejuk A., *Człowiek i dobro*, Warszawa 2002.
- Arystoteles, *O duszy*, Warszawa 1988.
- Augustyniak U., *Pro Republica Emendanda*, w: H. Samsonowicz (red.), *KSAP XX Lat*, Warszawa 2010.
- Čížek J., *From Pansophia to Panorthosia: The Evolution of Comenius's Pansophic Conception*, "Erudition and the Republic of Letters" 2019, 4(2), pp. 199-227, <https://doi.org/10.1163/24055069-00402002>.
- Gogacz M., *Człowiek i jego relacje*, Warszawa 1985.
- Hábl J., *Lekce z lidskosti v životě a díle Jana Amose Komenského*, Hradec Králové 2010.

- HAMPL L., *Europae Lumina – wprowadzenie do pansoficznych zagadnień Jana Amosa Komeńskiego z zakresu naprawy rzeczy ludzkich*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika” 2020, t. VII, s. 51–63.
- KALITA C., *Jana Amosa Komeńskiego człowiek jako „wolny użytkownik świata”*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika” 2016, t. III, s. 63-70.
- KOMENSKÝ J.A., *Všenáprava (Panorthosie) Všeobecné porady o nápravě věcí lidských*, Praha 1950.
- KOMENSKÝ J.A., *Všenáprava (Panorthosie) Všeobecné porady o nápravě věcí lidských*, Brno 2008.
- KOMEŃSKI J.A., *Wielka dydaktyka*, Wrocław 1956.
- KOMEŃSKI J.A., *Pisma wybrane*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- KOMEŃSKI J.A., *Pampaedia*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- KOMEŃSKI J.A., *O kształceniu wrodzonych zdolności*, w: B. Suchodolski (red.), *Komeński*, Warszawa 1979.
- LEGOWICZ J., *Historia filozofii średniowiecznej Europy Zachodniej*, Warszawa 1986.
- LUKAŠ M., MUNJIZA, E., *Education System of John Amos Comenius and its Implications in Modern Didactics*, „Život i škola” 2012, 31(1), s. 32-44.
- MUSZYŃSKI H., *Metodologiczne podstawy twórczości Jana Amosa Komeńskiego*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika” 2014, t. I, s. 93-118.
- PENCZEK M., *Wola i intelekt w filozofii Tomasza z Akwinu*, Kraków 2012.
- PLATON, *Dialogi*, Warszawa 1993.
- PLATON, *Sofista. Polityk*, Kęty 2001.
- PLOTYN, *Enneady*, Warszawa 1959.
- SITARSKA B., *Wolność, odpowiedzialność i tożsamość w poglądach Jana Amosa Komeńskiego*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika” 2014, t. I, s. 313-323.
- SOBCZAK S., *Celowość wychowania*, Warszawa 2000.
- SOMR M., *Komenského etické vize o nápravě věcí lidských*, „Littera Scripta” 2011, 4(1), s. 79-90.
- SUCHODOLSKI B., *Komeński*, Warszawa 1979.
- TEILHARD DE CHARDIN P., *Fenomen człowieka*, Warszawa 1993.
- TERRUWE A.A., BAARS C.W., *Integracja psychiczna*, Poznań 1989.
- WORONIECKI J., *Katolicka etyka wychowawcza*, Lublin 2000.
- WROCZYŃSKIEGO R., *Komeńskiego koncepcja kształcenia przez całe życie*, „Pedagogika Społeczna” 2007, nr 2, s. 126-133.